

O documental como recurso para o estudo da memoria histórica: *Memorial de Camposancos* (2006) e *Flores tristes* (2008)

REVISTA GALEGA
DE EDUCACIÓN
PUBLICACIÓN DE NOVA ESCOLA GALEGA

ISSN: 1132-8932

Páx. 74-77

Xosé M. Malheiro Gutiérrez

Universidade da Coruña

jose.malheirog@udc.gal

Durante moito tempo, a linguaxe escrita foi a única opción ao alcance do historiador para investigar ou para explicar, ensinar ou difundir o resultado das súas investigacións. O panorama foi mudando e, desde hai unhas décadas, os textos escritos xa non son máis ca unha das moitas fontes, ou máis recentemente vestixios (Peter Burke inclúe un amplo abano iconográfico, como pinturas, gravados, estatuas, fotografías ou filmes) dos que dispoñemos para achegarnos ao pasado e tratarmos de comprender a realidade presente. Entre todos estes vestixios que sinala Burke, o cinema representa un medio interesante, porque reflicte 'realidades' que se proxectan ao pasado, xa sexa directamente ou mediante argumentos de ficción. Indo máis alá, Erik Barnouw defende, nunha obra xa clásica, que o cinema non nace para crear ficción, senón "pola necesidade imperiosa de documentar algún fenómeno ou acción" real, como se observa nos inicios da creación cinematográfica que recolle o documental *Lumière! L'aventure commence* (Thierry Frémaux, 2016).

Nese sentido, dentro do cinema como recurso para o estudo de diversos aspectos da historia, o documental representa un xénero con enorme interese no contexto académico. A súa vocación ilustradora a través da imaxe refire feitos baseados en información fidedigna, que parte do traballo de documentación mediante arquivo e testemuñas para a reconstrución e interpretación do pasado, ao que se engade a forza emocional do recordo. Deste xeito, e máis concretamente como sinala Ramón Breu, "permite ao alumnado entrar no campo de reflexión e de calma intelectual fronte á digresión, a dispersión e a alienación que ofrecen outros produtos de uso cotián televisivo".

Por iso, o cinema documental ten un enorme interese para os docentes e, en concreto, a súa aplicación ao estudo da nosa memoria convérteo nun recurso cada vez máis empregado nas aulas, polas súas posibilidades didácticas e pola súa crecente accesibilidade, grazas á popularización dos soportes dixitais e ás posibilidades que ofrece a súa difusión e localización na Rede.

O EMPREGO DIDÁCTICO

Pese á súa brevidade, a Segunda República é un período denso en acontecementos e reformas, nomeadamente no ámbito educativo, polo que suscita unha enorme curiosidade entre os alumnos e alumnas do Grao de Educación Social na materia de Historia da educación; ademais, adoita ser unha etapa pouco estudada durante o Bacharelato e sobre a que estes posúen información escasa ou incompleta. E a represión que seguiu á rebelión militar e continuou durante a guerra e o primeiro franquismo, atopa no xénero documental un excelente recurso para acompañar a revisión bibliográfica e as sesións maxistras, e como complemento dun traballo de investigación sobre a memoria baseado na fotografía familiar neste período que o noso alumnado debe realizar como parte das tarefas académicas.

Analizamos brevemente aquí dous exemplos entre o abundante material producido nos últimos anos en Galicia, que son un recurso moi acaído para o estudo da memoria histórica nas aulas universitarias, podendo ser utilizados tamén en Educación secundaria e Bacharelato: *Memorial de Camposancos* (José Ballesta e Ramón Fernández, 2006) e *Flores tristes* (Teo Manuel Abad, 2008).

MEMORIAL DE CAMPOSANCOS

(José Ballesta, Ramón Fernández, 2006)

Título orixinal	<i>Memorial de Camposancos</i>
Ano	2006
Duración	90 min.
País	Galicia
Dirección	José Ballesta / Ramón Fernández
Guión	José Ballesta / Ramón Fernández
Música	Paco Serén
Produtora	Salvador Dasilva Hermida
Enlace	https://www.youtube.com/watch?v=2FMyJFwiEWo

Memorial de Camposancos parte do relato novelado do director do xornal socialista *Avance* no momento do golpe militar, Juan Antonio Cabezas, preso concentrado en Camposancos e condenado a morte, cuxa pena foi posteriormente conmutada; e xira arredor dos escritos e debuxos que centos de

presos, nomeadamente asturianos, mais tamén galegos e doutros lugares do Estado, deixaron gravados nos muros dos cuartos dos seminaristas do antigo Collexio internado xesuíta Apóstol Santiago, de Camposancos (A Guarda-Pontevedra), habilitados durante a Guerra Civil como

celas do campo de concentración.

Neste campo, inicialmente concibido para un máximo de 900 presos, foron reclusas preto de tres mil persoas entre 1937 e 1941. Malia a constancia documental situar os inicios en outubro de 1937, o edificio foi utilizado para ese macabro fin xa desde xullo de 1936, chegando a concentrar a máis de 4.000 presos republicanos en momentos concretos, o que requiriu a instalación permanente do Tribunal Militar nº 1 de Asturias, responsable das execucións que se consumaron nas inmediacións do cemiterio da Guarda, onde en 1985 se erixiu un monumento conmemorativo mediante subscripción popular entre os familiares dos presos e diversas persoas da vila mariñeira.

O campo de concentración de Camposancos forma parte dos 11 espazos de reclusión que se instalaban en Galicia e por onde

pasaron entre 1936 e 1941 non menos de 30.000 presos políticos e prisioneiros de guerra republicanos. Alí padeceron as penurias que provocaban a fame, a tortura física e psicolóxica ("El no tener que hacer nada a diario, el encontrarse en una situación de abandono absoluto, generaba un escenario de *impasse* casi permanente"), e as enfermidades producidas polo amoreamento en condicións inhumanas. Os outros foron os de Cedeira, a Escollera (Ferrol), Betanzos, Lavacolla (Compostela), Padrón, Rianxo, Muros, A Pobra do Caramiñal, San Clodio (Leiro) e Santa María de Oia, segundo o relato de Hernández de Miguel. A meirande parte localizados na costa, polas facilidades que daba unha óptima conexión marítima para o desembarco de prisioneiros.

Este extraordinario documento histórico, froito dun proceso que durou varios anos de investiga-

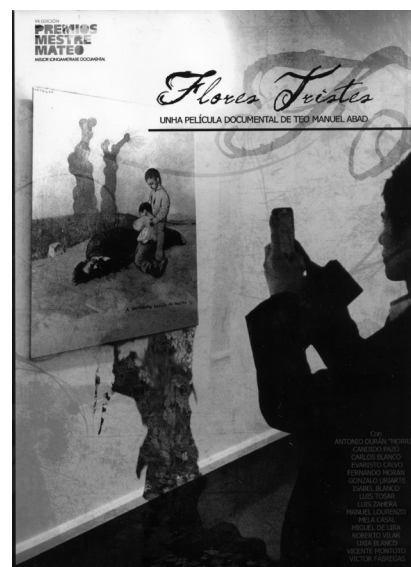
ción bibliográfica, de recompilación de testemuñas orais e de rastrexo documental, narra con rigor, sensibilidade e unha estética coidada, malia a crueza do relato, a vida no campo durante os anos de criminal actividade. A través dos testemuños directos dalgúns presos que lograron sobrevivir, dos de varios veciños de Camposancos contemporáneos dos feitos e doutros indirectos que achegan familiares e descendentes dos represaliados, *Memorial de Camposancos* rescata o relato dunha terrible historia de morte e represión, mais tamén o da exemplar solidariedade da veciñanza camposina, "malia o sentir e a indignación xeral da comunidade da Guarda, que forzadamente debía albergar o campo de concentración", e da conmovedora dignidade das vítimas e os seus descendentes, que atoparon na Guarda "un referente espiritual", como salienta o director José Ballesta.

FLORES TRISTES (Teo Manuel Abad, 2008)

Título orixinal	Flores Tristes
Año	2008
Duración	120 min.
País	Galicia
Dirección	Teo Manuel Abad
Guión	Teo Manuel Abad, Carmen Carballo
Música	Manuel Conde
Fotografía	José Luis Caamaño, Diego Frey
Productora	Formateo / Pórtico de Comunicaciones S.L / Televisión de Galicia (TVG) S.A / Tic Tac
Enlace	http://www.crtvg.es/tvg/a-carta/flores-tristes http://www.florestristes.com/pelicula03.html

O título evoca, de xeito metafórico, a tristura das flores que nacen á beira dos camiños e das estradas galegas e medran nutridas polos cadáveres de miles de vítimas, asasinadas durante a

guerra civil "por bandas de criminais que arrasaron os campos, as familias, os pobos e as cidades, sementando regueiros de sangue".

Flores tristes é o resultado dun minucioso labor de investigación que dá voz aos represaliados do franquismo a través do testemuño de familiares dos que foron fusilados e soterra-

dos en cunetas e fosas comúns, que combina con estampas da colección *Atila en Galiza e Galiza Mártir*, de Castelao; con impactadoras imaxes das exhumacións de cadáveres realizadas en Ortoño (Ames), Xinzo de Limia, As Pontes, O Pino, Ponteareas ou A Fonsagrada, ademais de recreacións dramatizadas de “paseos” e fusilamentos; e con imaxes de arquivo.

Sinala que as máis recentes fosas comúns abertas en Europa non foron en Srebrenica ou Kosovo, senón en Galicia, no extremo máis occidental do continente, onde tiveron que pasar 70 anos para que se iniciasen as primeiras escavacións. A partir deste feito, Teo Manuel Abad fía un denso relato no que interveñen parentes, fillos, netos (algúns máis coñecidos como Isaac Díaz Pardo, fillo de Camilo Díaz Balaño; Xosé Luís Bóveda, fillo de Alexandre Bóveda ou Esther Varela Casares, neta de Santiago Casares Quiroga) daqueles que foron asasinados e soterrados nas cunetas e fosas comúns, e que aínda permanecen espalladas “polo mapa torturado de Galicia”. Conta ademais coa declaración de historiadores e investigadores como Emilio Grandío, Carmen Blanco, Claudio Rodríguez Fer, Ángel Gallardo, Enrique Barrera ou Dionisio Pereira; e de actores e actrices como Mela Casal, Carlos Blanco, Manuel Lourenzo, Cándido Pazó, Isabel Blanco, Miguel de Lira ou Antonio Durán “Morris”, entre outros.

Flores tristes dedica unha referencia á represión perpetrada contra o maxisterio galego acompañando unha cita de Pablo Neruda: “Los maestros de Galicia han sido casi enteramente exterminados; la caza del maestro de primera enseñanza era un deporte diario de los falangistas”, e recolle o duro testemuño de Manuel Sarille sobre

a tortura e asasinato do mestre Arximiro Rico^[1].

Remata Teo Manuel Abad poñendo o foco nas xeracións máis novas: “O silencio segue a perpetuarse, a ser eterno, a funcionar. Os netos, bisnetos ou tataranetos dos mortos nin recordan nin chegan nunca a estudar na escola unha versión que non sexa a consensuada durante a Transición, baixo o mandato en Galicia dun ministro de Francisco Franco, autor do golpe de estado. O golpe é incesante. Tres xeracións despois, segue aí, incrustado definitivamente no inconsciente colectivo dos galegos. A consigna agora non é o silencio, é o esquecemento”. ■

[1] Sabemos que a verdade histórica da morte por asasinato de mestres e mestras sitúa a cifra en cen.

- BALLESTA, J. e RODRÍGUEZ GALLARDO, Á. (2008). “Camposancos: Una ‘imprenta’ de los presos del franquismo”, *Complutum*, 19, 2, 197-211.

- BARNOUW, E. (2011). *El documental. Historia y estilos*. Barcelona: Gedisa.

- BREU, R. (2010). *El documental como estrategia educativa. De Flaherty a Michael Moore, diez propuestas de actividades*. Barcelona: Graó.

- BURKE, P. (2001). *Visto y no visto. El uso de la imagen como documento histórico*. Barcelona: Crítica

- CABEZAS, J. A. (1975). *Asturias: Catorce meses de guerra civil*. Madrid: Guillermo del Toro.

- HERNÁNDEZ DE MIGUEL, C. (2019). *Los campos de concentración de Franco. Sometimiento, torturas y muerte tras las alambradas*. Barcelona: Ediciones B.

Aillados (Antón Caeiro, 1995) recolle a experiencia dalgúns dos presos que sobreviviron no lazareto da illa de San Simón, considerada un dos moitos puntos negros da represión franquista en Galicia.

Alexandre Bóveda, unha crónica da Galiza Mártir (Xan Leira, 2004) reconstrúe a vida dun galeguista insigne, que protagonizou a chegada da II República, a constitución do PG, a creación do Estatuto de Autonomía, o trunfo electoral da Fronte Popular nas eleccións de 1936 e que foi asasinado tras o golpe de estado.

A Cidade da Selva (Pilar Faxil e Helena Villares, 2006) trata sobre un dos centros de operacións máis importantes da Federación de Guerrillas de León-Galicia en Casaio (Carballeda de Valdeorras), e un dos máis relevantes do noroeste peninsular.

¿Bandoleiros ou guerrilleiros? (José A. Sanmartín, 2006) recolle as vivencias de varios fuxidos durante a guerra civil entre as que destaca o testemuño dunha guerrilleira, que sendo nena, e xunto aos seus cinco irmáns, fuxiron ao monte formando a súa propia partida tras o asasinato dos seus pais a mans dos falanxistas.

Coralía e Maruxa. As irmás Fandiño (Xosé H. Rivadulla “Corcón”, 2007) analiza o resultado da violencia sistemática, física e psicolóxica, contra dúas irmás pertencentes a unha familia compostelá vinculada á CNT no momento da guerra, violencia simbólica que se prolongou moitos anos máis durante a ditadura franquista.

Afranio (Victor Collote, 2008) narra as penurias do mestre e deputado agrarista Antón Alonso Ríos durante os tres anos, os da guerra civil, que durou o seu periplo como fuxido por terras do sur de Galicia e norte de Portugal baixo a falsa identidade dun esmoleiro portugués, Afranio de Amaral.

O segredo da Frouxeira (Xosé Abad, 2010) adéntrase na historia de catro familias relacionadas por un suceso dramático, silenciado durante décadas, presentando un novo punto de vista sobre a guerra civil e as súas consecuencias na actualidade.

A pegada dos avós (Xosé Abad, 2012) sobre a memoria histórica contada a un grupo de estudantes de bacharelato polos seus avós, vítimas do golpe de estado acontecido 75 anos antes.

A volta dos nove (Antón Caeiro, 2015) reconstrúe unha violenta vinganza que rematou co asasinato a sangue frío de nove mariñeiros de Nigrán e Baiona, logo de que dous deles mataran por accidente a un falanxista.

Camilo: o último guerrilleiro de Galicia (Alba Sánchez, 2016) recupera a memoria da guerrilla antifranquista a través da testemuña de Camilo de Dios, que faleceu en decembro de 2019.

Eu tamén necesito amar (Antón Caeiro, 2016) fala desa xeración que non vive exactamente unha guerra civil, pero vai padecer os seus efectos, en concreto a represión da ditadura sobre a vida íntima das persoas.

A Guerra também foi nossa (Ana Luísa Rodrigues, 2017), unha produción da RTP portuguesa que rescata historias inéditas de cidadáns portugueses, nomeadamente traballadores raianos que, malia non ter participado directamente na guerra, foron fusilados ou desapareceron a mans dos rebeldes franquistas.